

TANZİMAT DÖNEMİNDE EKONOMİNİN TEMEL PROBLEMLERİ

Donald Quataert
Çeviren: Fatma Acun

Giriş

Bir ekonomi tarihçisinin Tanzimat'ı tartışırken karşılaştığı ilk problem dönemlendirmedir. Genel kabul gören tarihler siyasî olayları yansıtmakta ve dönem 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılmaktadır. Ekonomi açısından ise, 1826 aynı derecede geçerli bir başlama tarihi olmaktadır. Bu tarihte Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yalnızca siyasî ve askerî reformlara olan silahlı direniş korkusunu ortadan kaldırmamıştır. Bu aynı zamanda, lonca teşkilatının imtiyazlarına sahip olan silahlı grubu ezmeye yönelik, devletin gösterdiği ekonomik bir tepkidir. Bu andan itibaren loncalar, Osmanlı devleti karşısında yalnız başlarına kalmışlardır. 1826 olayları, 1838 İngiliz-Osmanlı Antlaşması ve bununla tekellerin kaldırılması için gerekli ortamı yaratmıştır. Bu olaylar, liberal ekonomi yolunda devletin müte-reddit biçimde attığı 1839 ve 1856 adımları için de zemin hazırlamıştır. 1826 iktisadî alanda Tanzimat'ın başlangıç tarihi olarak alınırsa, 1870'lerin ortalarına rastlayan malî kriz, dönemin mantıkî bitiş noktası olmaktadır. Dış borçlar ve daha genelde, Tanzimat hükümetlerinin malî politikalarının yol açtığı bu kriz, Osmanlı ekonomisinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bundan sonra, Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı ekonomisi kendi kendisini yönetme yetkisini önemli ölçüde kaybetmiş ve dikkate değer bir kısmı, Avrupa maliyesinin ortak denetimine girmiştir¹.

Tanzimat dönemi ekonomisini anlamadaki zorlukların bir kısmı, 18. yüzyılın başlarına kadar uzanan önceki döneme ait bilgi yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki ekonomik ve malî krizleri, Tanzimat dönemi takip etmiştir².

¹ Donald C. Blaisdell, *European Financial Control of the Ottoman Empire*, New York, 1966, 1929 baskısının yeniden basımı.

² Mehmet Genç, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, Nisan-Mayıs 1984, s. 51-92.

Osmanlı devleti, Rusya gibi yabancı düşmanlarla olduğu kadar, aynı terimi Mehmed Ali Paşa için de kullanırsak, Mısır'daki asilerle uzun süren savaflara maruz kalmıştır. İmparatorluk, Mısır ve gelirleri üzerindeki kontrolünü kaybederken, Balkanlar'da büyük toprak kayıpları devam etmektedir. Eşit derecede önemli bir olay da, Tanzimat döneminin, Napolyon Savaşları sonunda tamamen serbest hale gelen İngiliz mamul mal ihracının ilk büyük dalgası ile aynı zamana rastlamasıdır.

En genel anlamda Tanzimat ekonomisinin temel probleminin, diğer ekonomilerde de olduğu gibi, kaynakların sürdürülebilir üretimi ve dağıtım usulleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu büyük problem, diğer önemli soruları da beraberinde getirmektedir: Kaynaklar hangi kişi veya grupların çıkarına ve üretici kapasitede nasıl tutulabilir? Gelirler, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dahilindeki yoksa haricindekilerce mi sahiplenilecek, yoksa kontrol atındaki kaynaklar, özel sektör mü, devletin mi ihtiyaçlarına hizmet edecektir?

Osmanlı tarihi boyunca, kaynakların üretimi ve dağıtımını, dahilî ve uluslararası faktörlerce belirlenmiştir. İçişleri sahasında, Tanzimat döneminde devlet, İstanbul hükümetinin iradesini bütün imparatorluğa empoze yönelik, büyük bir merkezileştirme programını uygulamaya koymuştur. Bu da, devletin günlük hayata daha fazla müdahale etmesine sebep olurken, çelişkili bir biçimde, devletçi tutumlara karşı liberalizmi doğmuştur. Bu, devlet yapısının gelişmesi için daha fazla para-ya ihtiyaç duyulması anlamına gelmektedir; bu para ekonomideki gelir artışından ve dış borçlanmadan gelebilirdi. Merkezileştirme politikaları, daha önceki yüzyılda önemli ölçüde faaliyet özgürlüğü kazanmış olan loncalar, ileri gelenler ve aşiretler gibi önemli ekonomik grupların çıkarlarını tehlikeye sokmuştur. Siyasî merkezileşme, bunların özerkliklerinin kısıtlanması anlamına gelmektedir, böylece, mahallî üretimin daha fazla kısmı merkezî idareye yönlendirilebilecektir.

Uluslararası faktörler ise, Osmanlı-küresel ilişkilerin değiştiği 1750 tarihinden sonra ortaya çıkan modeli takip etmiştir. Üretim-dağıtım sorunu, Avrupa ekonomisinin Osmanlı dünyasını istila etmesi ile birlikte bir dönüm noktası yaşamıştır. Bu dönemde, Batı Avrupa'nın kapitalist ve endüstri devrimleri ileri bir safhaya ulaşmıştır. Avrupa endüstrisinde, makineleşme ve fabrikalaşmanın yanı sıra, çalışma hızının köklü biçimde sürat kazanması gibi büyük değişimler yaşanmaktadır. İş yoğunluğunun artışı ve daha fazla işçi çalıştırılması, maliyetin düşürülerek uluslararası pazara çok ucuz mal sürülmesine neden olmuştur. Avrupa makineleşme, giderek daha fazla miktarda sermayeye ihtiyaç duymaya başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında Avrupa fabrikalarının sermaye ihtiyacı, bir işçinin birkaç günlük yevmiyesine denk gelirken, dönemin sonunda, bir işçinin yüzlerce günlük çalışmasına karşılık gelecek kadar yükselmiştir. Bu suretle, Tanzimat döneminde Osmanlı imalatı, üretim gücü yüksek, makineleşme ve reka-beti

iderek pahalıya mal olan bir rakiple karşı karşıya kalmıştır. Ürün türle-
ndeki ve teknolojideki değişmeler, Avrupa ziraî üretimini büyük öl-
üde artırmıştır. Fakat, hızla gelişen şehirleşme ve endüstrileşme, yi-
ecek ihtiyacının hızla artması ve dış kaynaklara gereksinim duyulma-
na anlamına geliyordu. Avrupa imalatı, ziraatı ve nüfusunda meydana
gelen bütün bu değişmeler, Osmanlı ekonomisini nasıl etkiliyordu?

Avrupa belli tür bir ilişki talep ediyordu ve bu Osmanlı ekonomi-
sinin belli bir tarzda yeniden düzenlenmesi anlamına geliyordu. Özel-
likle Batı, Osmanlı Ortadoğu'sunu hammadde sağlayıcısı ve mamul
tüketicisi konumuna koyma yolunu aradı. Bu konuda, William
Churchill, M. A. Ucinini ve diğerlerinin, Osmanlı ekonomisinin gü-
cünü ziraata yoğunlaştırması ve serbest ticarete yönelmesine dair tav-
hiyeleri kayda değerdir. Fakat Osmanlı tebaası ve Osmanlı Devleti'nin
endi planları vardı ve bu planlar bazen Avrupa ihtiyaçları ile bütünle-
şirken, bazen de çatışıyordu. Bu planlar çatıştığında hangisi önceliği
alacaktı; ikisi arasında bir orta yol mu bulunacaktı, yoksa bir plan için
diğerinden vaz mı geçilecekti?

Tanzimat döneminde, devlet sektöründen farklı olarak özel sektör,
Osmanlı tarihinde daha önce rastlanmadığı derecede önemli hale
geldi; bu suretle, devletin ekonomideki önemi zayıfladı. Diğer bir ifa-
deyle, hem ziraat hem de imalat sektöründe pazar ilişkilerinin önemi
artmıştır. Burada sorun, ekonomik kaynakların devlet mi yoksa Os-
manlı tebaası tarafından mı düzenleneceği konusunda yatmaktadır.
Endüstriyel ve ziraî gelişmeyi sağlamak üzere gerekli olan teknoloji-
nin büyük kısmı ve yetişmiş elemanın bir kısmı dışarıdan temin edil-
mek ve ülkeye getirilmek zorundaydı. Bu coğrafi yer değiştirme ve
kültürel yayılma sonucu başarılabilirdi. Yani, yeni ziraat ve imalat
teknolojileri (malî araçlar da buna dahildir) Osmanlı topraklarında ya-
şayan yabancılar veya bunları bilen ve diğerlerine intikal ettiren Os-
manlı tebaası tarafından uygulanabilirdi. Yabancılar tarafından yapıldığı
zaman teknoloji transferi daha çabuk gerçekleşecekti fakat Osmanlı
tebaası tarafından yapıldığında, teknolojinin toplumun tamamına ya-
yılması daha yavaş olacaktı. Bir Osmanlı müteşebbisinin ipekli kumaş
endüstrisindeki tecrübesi konuyu daha iyi aydınlatmaktadır. 19. yüz-
yılın başlarında ipekli kumaş dokuyucuları, değişen zevkler ve Avrupa
malatçılarından gelen rekabet (ve ham ipek ihracının Batıya yönel-
mesi) ile tehdit edilmeye başladı. Bu arada Osmanlı tüketicileri, Av-
rupa'da tasarlanan modelleri ve modaları tercih etmeye başladı.
1830'lu ve 1840'lı yıllarda Bursalı İsmet Paşa, mekanik dokuma
tezgâhları ve Avrupa modasını, şehirdeki ipek endüstrisine uyguladı.
Başlangıçta, yabancı işçileri tamamıyla hariç tuttu ve Avrupa modası
tarzında ipekli dokumalar üretmek üzere Bursalı ustaları kullandı. Bu
uygulamada, ustalar yüzde elli oranında kâra ortak oluyordu. Bu su-
retle, bir usta, evinin yakınına bir fabrika kurabilecek, içine de bir dü-

zine İtalyan dokuma tezgahı yerleştirebilecekti. Fakat bu deney başarılı olmadı; İsmet Paşa planlarını değiştirdi ve çok aranan kumaşlar üretmek üzere bir İtalyan usta istihdam etti. Bu durumda imalat teknolojisini yayma çabaları, coğrafi yer değiştirme lehine terk edildi. Bu örnek, bir bakımdan daha önemlidir. İsmet Paşa'nın tecrübesi, İtalyan ustayla bile başarıya ulaşamamış, mekanik dokuma tezgâhları terk edilmiştir. Ancak, Bursa kumaş endüstrisi yüzyılın geri kalan döneminde bir yeniliği uygulamaya koymuş, ipekli kumaşlarda İngiliz pamuk ipliğini kullanarak maliyeti düşürmeye ve rekabet etmeye çalışmıştır³. Bu suretle endüstri yalnızca bir değişimi kabul etmiş ve el dokuma tezgahlarını kullanmaya devam etmiştir. Bu örnek, Tanzimat ekonomi tecrübesinin temsilcisi olmaktadır: Bir çeşit uzlaşma; yeni icadı kabul etme fakat ziraî ve endüstriyel üretim konularında eski usullerin çoğunu devam ettirme.

Gerekli teknolojilerin yayılmasına ek olarak, Osmanlı ekonomisindeki çeşitli gruplar ve bireylerin değişen ihtiyaçları konusu mevcuttur. Devlet artan miktarda gelire ihtiyaç duymuş ve ekonomide, vergi gelirleri yoluyla büyük artışlar sağlamıştır. Artışın bir kısmı, daha etkin vergi toplama usulleri ve Tanzimat döneminde gelişen ekonomiden kaynaklanmaktadır. Ancak, bilindiği üzere, daha hızlı artan harcamalar ve maliyenin fiilen iflası (bu konuda aşağıya bkz.) uluslararası krediye başvurulmasıyla sonuçlanmıştır. Ziraat ve endüstrinin yarattığı gelirler için yarışan diğer talipler de bulunmaktadır. Ziraî sahada, fakir köylüler zengin köylülerle, her ikisi de devletle rekabet eden aşiretler ve büyük toprak sahipleri ile mücadele etmektedir. İmalat sahasında, loncalar işyerlerinin kontrolü için birbirleriyle ve serbest işgücü ile uğraşmaktadır. Osmanlı tüccarları ve müteşebbisleri, ziraî üreticiler ve zanaatkârlarla farklılık ve tezat teşkil eden ekonomik gereksinimlere sahiptir. Tüccarlar ve ziraatçılar serbest ticareti talep ederken, zanaatkârlar koruyucu gümrükleri tercih etmektedir. Bu çelişen gruplar arasında ve kendi çıkarları doğrultusunda devlet uzlaşma yolu aramıştır. Birbiriyle rekabet halindeki bu dahili gruplara, uluslararası ilişkilerin yeni talipleri de eklenmiştir. Devlet uluslararası ilişkilerini, örneğin Avrupa İttifakına girerek, yeniden düzenlerken, ekonomideki gruplarla olan ilişkilerini de yeniden tanzim etmek ihtiyacını hissetmiştir. Örneğin, Sultan III. Selim ve II. Mahmud döneminde devlet, *Avrupa ve Hayriye Tüccarı* gruplarını yaratarak, kendi tüccarlarını koruma yoluna gitmiştir⁴. Fakat daha sonra, II. Mahmud ve halefleri, bu tüccarları 1838 Antlaşması'nın ve 1839 ve 1856 reform fermanlarının

³ Başbakanlık Arşivi (BBA) Cev-Ikt 424, 20 c 1251/1835; İrade- MV 99, 21 c 1256/1840; FO 195/113, Sandison Bursa'da, 14 Şubat 1840.

⁴ Bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-beratlı tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983.

acımasız serbest ticaret kurallarına maruz bırakmıştır. Bazı gruplar ve şahıslar için devlet fazla müdahaleci fakat diğerleri için yetersiz biçimde koruyucu olmuştur. Ziraî sahada, Tanzimat hükûmeti toprak sahiplerine giderek artan tasarruf güvencesi sağlamıştır. Bu, kısmen, göçebeleri yerleşik hayata geçirme politikaları ve aşiret yapısını yıkan, dolayısıyla imparatorluk genelinde asayişin sarsılmasıyla sonuçlanan merkezileştirme programlarından kaynaklanmaktadır. Özellikle 1858 toprak reformu, toprağın fiili ziraatçılarına kanunî tasarruf hakları vermiştir. Balkanlar, Anadolu ve Arap eyaletlerinin her yerinde, ziraatçılar toprakları kendi adlarına kaydettirmek için akın etmişlerdir⁵. Bundan çok sayıda köylü faydalanmıştır. Ancak, çelişkili biçimde zaaf ve kasıtları içeren bir dizi sebepler dolayısıyla, İstanbul hükûmeti taşrada, köylüler aleyhine mahallî aristokrasiye daha fazla güç kazandırmıştır. Konuyla ilgili bilinen bir örnek Bulgaristan vilâyetlerindeki köylü ayaklanmalarıdır. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile mecburî hizmetlerin kaldırılmasından, Vidin civarındaki ziraatçıların bir an evvel istifade etmek istemesiyle olaylar başlamıştır. Ancak, bu köylülerin taleplerini desteklemesi istendiğinde, devlet çelişkiye düşmüş ve genelde, mecburî hizmetlerin ve "feodal" vergilerin devam etmesi yolunda karar almıştır. İsyân 1850'de patlak vermiş ve devlet, köylüler ve aristokrasi arasında başarısız şekilde uzlaşma yolu aramıştır. Bu olaylar 1870'lerde Bulgaristan'ın imparatorluktan ayrılmasıyla neticelenmiştir. Ziraat sektöründeki bu ve diğer başarısız uzlaşmalar, nihayetinde imparatorluğun Balkanlardaki topraklarını kaybetmesine yol açan köylü ayaklanmalarındaki ana faktörlerdir⁶. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dahilinde kalan diğer bölgelerde, başka sıkıntılar mevcuttu; çeşitli reform çabalarına rağmen, iltizam sistemi devam etti. Böylece, mahallî aristokratlar, ziraî artı ürün üzerinde belli düzeyde kontrole sahip oldular. Bu, muhtemelen, ziraatçıların vergi yükünün artması anlamına geliyordu çünkü bu gelirler, giderek genişleyen merkezî bürokrasiyi ve mahallî elitleri destekliyordu.

İmalat sektöründe de benzeri uzlaşmalar ve belirsizlikler mevcuttu. Bir yandan, bir dizi önemli politika uygulamaları loncaların imtiyazlı konumuna dolaysız olarak müdahale ediyordu.

Ekonomik yönden yukarıda da bahsedildiği üzere, 1826 tarihinde Yeniçeriler'in ortadan kaldırılması, önemli bir dönüm noktasını teşkil ediyordu. Bu olay, devletin loncalardan uzaklaşmasını ve Osmanlı toplumunda lonca imtiyazının silâhlı savunucularının tasfiyesini simgeliyordu. 1838 İngiliz-Osmanlı Antlaşması ve 1839 ve 1856 re-

⁵ Örneğin, bkz. Haim Geber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO., 1987; Toufic Touma, *Un Village de Montagne au Liban* (Hadeth el-Jahbe), Paris, 1958.

⁶ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1973; Halil İnalçık, "Application of Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, 1973, s. 97-128.

form fermanları, 1826'da çizilen yolu takip etmişlerdi. Bahsedilen soru iki ferman, ticaretteki tekeli kaldırmış ve imalattaki tekillere de dolaylı olarak saldırmıştır. Örneğin, devlet daha önce yaptığı gibi, Ankara'daki tiftik dokuyucularına, İstanbul, Bursa ve Halep'teki ipek dokuyucularına, ve İzmir ve İstanbul'daki dericilere hammadde sağlama işini bırakmıştır⁷. Şimdi, bunlar, ihtiyaçları olan hammaddeleri açık pazardan sağlamaya zorlanmaktadır çünkü hammaddelerin ihracına herhangi bir sınırlama olmaksızın izin verilmiştir. Böylece, daha geniş bir platformda, devlet loncaların imtiyazını gözardı etmiştir.

Fakat, loncalarla bire bir düzeyindeki ilişkilerinde, devlet, Tanzimat dönemi boyunca çoğu kez oldukça faklı davranmıştır. Loncaların belli imalat faaliyetleri üzerindeki tekeline bazen karışmış, bazen de desteklemiştir. 1840'lı yıllarda devlet, İstanbul'da kumaş basımına hâkim olan belli bir loncanın tekelinin ortadan kaldırılmasına izin vermiştir. Fakat 1840'lı ve 1860'lı yıllar arasında, başkentteki fes boyacılarının tekel üretim imtiyazlarını tasvip etmiştir. Benzer şekilde 1865 tarihinde, İstanbul'daki kalaycılar loncasına izin vermiştir. Geç Tanzimat döneminin meşhur Sanayi Reformu Komisyonu, sanayileşme sorununa yönelik bir başka çözümü teşkil ediyordu. Komisyon lonca imtiyazını ortadan kaldırırken, herhangi bir şahsın yeni kurulan imalat şirketlerine üye olmasına izin veriyordu. Fakat, aynı zamanda komisyon, yalnızca şirket üyelerinin dükkânlarının mamul malları satabileceklerini ilân ediyordu⁸. İmalat sektöründe lonca zanaatkarlarına karşı devletin davranışlarında bir model gözlenmektedir. İstanbul hükümeti, serbestlik prensiplerini amansızca uygulamak yerine, genelde eşitlik ilkesini takip etmiştir. Böylece Tanzimat devleti, loncaların Osmanlı ekonomisindeki konumu meselesi üzerinde pek çok ke-reler uzlaşmış ve dolayısıyla, loncalar, Jön Türkler dönemine kadar devam etmiştir.

Bu tartışmayı, Tanzimat ekonomisinin karşı karşıya kaldığı belli tür problemleri özetle sıralayarak kapatmak istiyorum.

I. Ziraat ve sanayide işgücü yetersizliği 1914'e kadar büyük bir zorluk olarak kalmıştır. Avrupa ve Akdeniz dünyasındaki en düşük nüfus yoğunluğuyla, Osmanlı vilâyetleri çok seyrek nüfuslanmaya devam etmiştir. Her şeyden önce, bu endüstriyel gelişme ihtimalini zora sokmuştur çünkü nüfus yoğunluğu ile imalat arasında güçlü bir bağlantı olduğu görülmektedir. Bunun olumlu yönü ise, bir kısmı zengin ve verimli olan toprağın oldukça bol miktarda olmasıdır.

⁷ Örneğin bkz. BBA, İrade-MV, 7788 1268/1851. Cev-Bel 5672 1267/1851.

⁸ Örneğin bkz. BBA, İrade-MV, 055 1257/184, BBA, İrade-Dah 2874. 1258/1842; BBA, İrade-MV 403 1257/1841, BBA, İrade-MV 2119 1279/1862, BBA, İrade-ŞD 45,19 XII 1248/1868; Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1330, I, s. 748 vd.

II. Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı tam anlamıyla büyüktü ve imkânda olan toprakların tamamı, en verimli ziraî topraklara ve en güçlü sanayilere sahip olan, imparatorluğun en yoğun nüfuslu bölgelerine aitti. Yunanistan ve Romanya devletlerine dahil olan eski Osmanlı eyaletleri, Anadolu'dan iki, Irak ve Suriye eyaletlerinden altı kat daha fazla nüfus yoğunluğuna sahipti. Mısır ve Romanya, başkente buğday sağlayan bölgelerdi. 1900'lerde eski Bulgaristan vilâyetleri, 1950'lerde Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip olduğu kadar demir sabana sahipti. Malatya sahasında ise, Bulgaristan'daki yünlü kumaş endüstrisi gibi, gerçek öneme haiz bütün endüstriyel kuruluşlar, bağımsızlık hareketleri sonucunda Osmanlı ekonomisinin haricinde kalmışlardı.

III. Bu toprakların terk edilmesi, bir zamanlar hammadde ve manul malların serbestçe dolaştığı ekonomik bölgelerin tahribi ve hariçte kalması anlamına geliyordu. İstanbul ve Anadolu'daki tüketicilerin önemli miktarlardaki ayakkabı derileri, Tuna ve Rusçuk gibi kaybedilmiş olan bölgelerden geliyordu⁹. Başkent'in ihtiyacı olan mandalinalarının büyük bir kısmı Balkan vilâyetlerinden, yalnızca biraz Anadolu'dan sağlanıyordu¹⁰. Tekstil konusunda, girift bir ağ, güney Anadolu sahillerini kuzey ve güney Karadeniz sahillerine bağlıyordu. Çayserili tüccarlar Karadeniz'in güneyindeki tekstil üreticilerine, Adana pamuğu başta olmak üzere, hammadde sağlıyorlardı. Bu acirler iplik yapıyor ve yerel pazarda satmak ve Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere ihraç etmek üzere kumaş dokuyorlardı. Rusya, baza gibi bölgeler dahil Karadeniz'in kuzeyini işgal ettiğinde ve Osmanlı mamul mallarının akışını engelleyen gümrük uygulamasına başladığında, bu ağ ortadan kalktı.

IV. Ziraî gelişmeler ve mekanik sanayi teknolojisi ile aşına kalifiye işçilerin yetersizliği, hâlâ ciddi bir sıkıntıyı teşkil ediyordu. Tanzimat döneminde eğitimde başlatılan reformlara ve 19. yüzyılın sonlarına doğru reformların meyvelerini vermelerine rağmen, bu durum aynen devam etti. Bu tarihlerde, Halep ve Erzurum (ile birlikte İstanbul ve Sivrihisar) gibi birbirinden çok farklı Osmanlı vilâyetleri, Rusya ve Bulgaristan'dakinden nispeten daha fazla ilkökula giden öğrenciye sahipti¹¹.

Örneğin bkz. BBA, Cev-Ikt 1539, R 1230/1815.

Guillaume Antonie Oliver, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia*, I, çeri, Londra, 1801, s. 344-345.

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison WI, 1985, s. 152-153, 219'daki ve Rondo Cameron, "A New View of European Industrialisation", *Economic History Review*, Şubat 1985, s.21'deki iddialara dayanmaktadır. Bu istatistikleri derleyen ve karşılaştırmaları yapan, Binghamton'daki New York Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Joyce Matthews'e teşekkürlerime sunarım.

V. Kaybedilen Osmanlı vilâyetlerinden ve Rusya'dan Müslüman sığınmacıların göçü, Osmanlı sistemi üzerinde ağır bir ekonomik (ve sosyal) yük teşkil ediyordu. Bu göçler sonucunda bazı şehirler aşırı nüfuslu hale geldi ve yerleşik nüfus ile göçmenler arasında çatışmalara yol açtı. Örneğin, Kırım Savaşı'nı takip eden yedi yıl boyunca, dört milyon kişi imparatorluğa geldi. Fakat, geçici olarak engelleyici olsa da, bu göçler uzun dönemde, kalifiye eleman azlığı ve işçi yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan sorunlarda bir derece rahatlamaya yol açtı. Ziraat sahasında Çerkezler ileri teknikleri ve yetenekleri ile ünlenmişlerdi. Bosnalı Müslümanlar Batı Anadolu'da bir miktar mekanik tekstil fabrikası kurup işleterek, yüzyılın son dönemlerinde imalat sahasında önemli roller oynadılar.

VI. Paranın istikrarsız hali, ekonominin düzenlenmesi çabalarını boşa çıkarıyordu. 1840'larda karşılıksız para basımı sorunu çözme konusunda yetersiz kaldı ve takip eden on yılda, Osmanlı parası uluslararası pazarda düşmeye devam etti. 1856'da Osmanlı Bankası'nın kuruluşuyla kısa bir istikrar dönemi yaşandı, fakat sonra tekrar düştü. Değer kaybeden para, Osmanlı ihracını daha ucuz hale getirirken, uzun dönemli kamu ve özel planlamalara zarar verdi¹².

VII. Sermaye yatırımı dağınkı kaldı ve genelde ziraat ve sanayi gelişme programları için kullanılmadı. Böylece Bursalı İsmet Paşa gibi müteşebbisler, gelişme konusunda kararsız ve malî yönden yetersiz olan devlete yöneldiler. Bu nedenle, Tanzimat döneminde oldukça az sayıda proje malî yönden desteklenebilirdi. Sonunda, Avrupa ekonomik çıkarlarına hizmet eden demiryolları ve limanları kurmak üzere yabancı sermaye imparatorluğa geldi.

VIII. Öyle olduğu düşünülmesede devletnin büyümesi başlı başına ekonomik bir problem teşkil ediyordu. Hem bürokrasi hem de merkezi askerîye, Tanzimat döneminde ve genelde 19. yüzyıl boyunca aşırı büyüme kaydetti. Örneğin, 1837 tarihinde askerîye 24.000, 1849 tarihinde ise 120.000 düzenli askere sahipti. 1900 yılında, 1800 yılında mevcut olmayan yarım milyon memuriyet bulunuyordu¹³. Bu büyüme çeşitli sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurdu. Ziraat ve endüstriyel gelişme için harcanabilecek büyük meblağların eriyip gitmesine neden oldu. Bu nokta çok iyi bilinmekte ve vurgulanmaktadır. Binlerce kişinin istihdam edilmesi, ekonomik kalkınmaya, daha az bilinen diğer yönlerde mani oldu. Devlet hizmeti düzenli ve maaşlı alternatif meslekler sunduğu için, bu istihdamlar, ziraat ve imalat sektöründeki değişmelerin aciliyetini kısmen ortadan kaldırdı. Buna ilaveten, devlet istihdamı, bahsedilen sektörlerde acil ihtiyaç duyulan işgücünü kendisine çekti.

¹² E. Engelhardt, *La Turquie et la Tanzimat*, Paris 1882, I, s. 72-73 ve 165-168.

¹³ Engelhardt, I, s. 89 ve II, s. 281-282.

Askerî ve bürokratik büyüme, ekonomideki etnik katılım modelini le etkiledi. Sivil ve askerî hizmetler, yasal olarak bütün Osmanlılara çıktı. Askerî sahada, gayrimüslimler, 20. yüzyılın başlarına kadar, askerî hizmetten muaf tutuldular. Sivil bürokraside ise, uygulamada yalnızca Müslümanların hiyerarşinin en tepesine kadar yükselmelerine izin verildi¹⁴. Bu da, en iyi ve en yetenekli gayrimüslimlerin, gönüllü veya diğer türlü şekilde, devlet hizmeti dışındaki mesleklere yönelmesi anlamına geliyordu. Böylece, devletin ve askerîyenin büyümesi, gayrimüslimlerin, özellikle finans, endüstri ve uluslararası ticaret kollarlarında, ekonomide üstünlük sağlama süreçlerini güçlendirdi. En iyi ve en yetenekli Müslümanlar, devlet hizmetinde kariyer yaptılar ve yükseldiler. Bu şekilde, devlet sektörünün büyümesi, Tanzimat ekonomisine hâkim olan eğilimleri daha da güçlendirdi.

¹⁴ Carter Vaughan Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire; The Founding of Plural Society*, New York, 1982, I, s. 339-368.